

УДК 711

Григорій Лоїк, Юрій Шульга
м.Дубляни, Україна**СЕЛО ТА УКРАЇНСЬКА АРХІТЕКТУРНА ТРАДИЦІЯ**

© Лоїк Г., Шульга Ю., 2003

Проаналізовано історію розвитку архітектури українського села в умовах колоніального статусу з точки зору використання народних традицій.

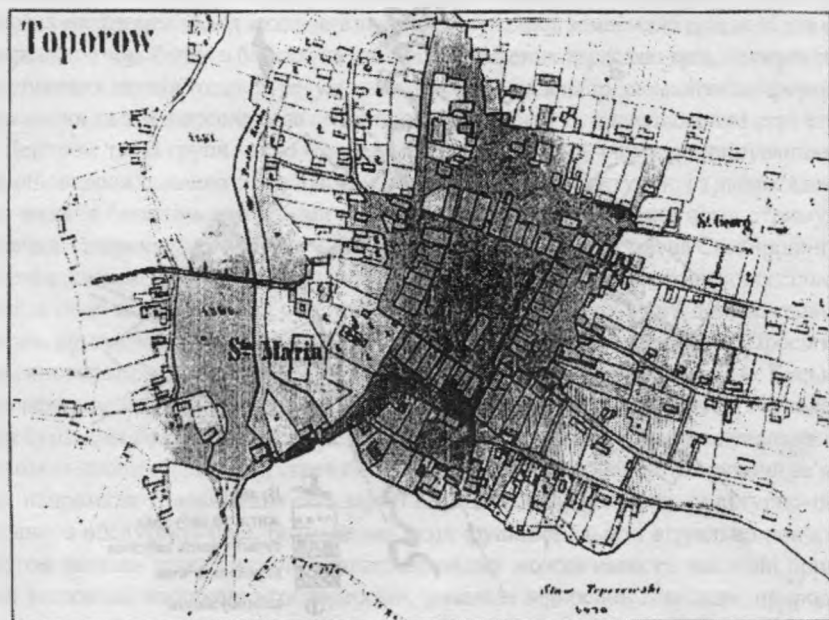
Особливістю відображення ідеології в архітектурі села є те, що в Україні, яка тривалий час була колонією, державна ідеологія метрополії не співпадала з ідейними запитами автохтонного населення. Ідеологія як суспільна свідомість була роздвоєна. З одного боку, ідея, як основа будь-якої народної творчості та архітектурно-просторової організації середовища зокрема, базується на глибоких коренях досвіду довготривалого проживання на конкретній території, розвивається, пристосовується і вдосконалюється на об'єктивній реальності буття в кожному регіоні, з другого – ідеологія панівної нації спрямована на зміцнення централізованої влади метрополії та обмеження життєвої активності народу-автохтону.

Оскільки культура є основним чинником етногенезу, то в колоніальних умовах влада не зацікавлена в ідентифікації та розвитку культури корінного етносу з культурою метрополії. Не сприймаючи культури українського народу, колоніальна адміністрація не тільки не сприяла розвитку та вивченню надбань національної культури, яка плекалась протягом століть, а, навпаки, намагалася все зробити, щоб натягнути на неї полуду, подавши її нижчесортною, відлучити людей від свого коріння й орієнтувати їх на уніфіковану стандартну культуру.

Розбіжність інтересів різних станів в ідеології колоніального суспільства проявлялися вродовж всього періоду його панування, а найвідчутніше – в періоди абсолютистсько-монархічного (російського, австро-угорського) та польського і комуністсько-більшовицького режимів. Це проявилось в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економіці, побуті, культурі, дозвіллі, духовності, екології і т. ін. Найнаочніше це видно в архітектурі, яка матеріальними формами закріпила всі прояви життя суспільства і особливо в архітектурно-просторовій організації буття сільських територій, починаючи від вибору місця під заселення і закінчуючи інтер'єром окремих споруд. З одного боку архітектура села, яка формує середовище з врахуванням реальних потреб і можливостей, ощадним використанням ресурсів та органічно пов'язана з природним оточенням, з іншого – архітектура сіл, що побудовані на щедрих державних субсидіях, з поселеннями, безплатно наділеними землею та звільненими від податку на 30 років у Російській імперії і на 10 років у Австрійській, за проектами абстрактного регулярного розпланування та свавільним розміщенням їх у ландшафті. Ці два підходи до розвитку архітектури села в умовах колоніальної ідеології відобразилися в усіх аспектах її оцінки.

Так, вже під час вибору місця під заселення в народній архітектурі враховувалися особливості історичного моменту, потреби виробництва, земельні відносини та конкретні природні умови, рельєф, гідрографія, рослинність, мікроклімат, які впливали на господарсько-культурне освоєння земель, архітектурну творчість і побут населення різних територій. Протягом століть відбиралися лише найдосконаліші, з точки зору економічних, функціонально-утилітарних і естетичних вимог, форми будівель та споруд. У такій же залежності розвивалася забудова садів та формувалися її зв'язки з навколишнім просторовим оточенням, з природним ландшафтом, з елементами того, що збереглося з попередніх століть, нарешті, пов'язувалося

а

б

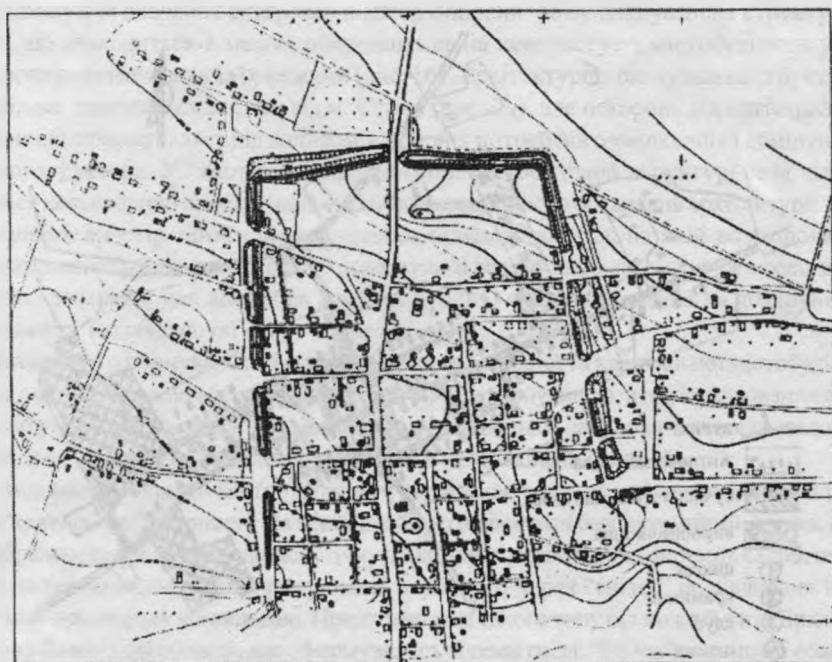

Рис. 1. а) с.Топорів, ЦДІАУЛ, ф.720, оп.1, спр.759, 1844 р.; б) с.Лешнів, план 1968 р.

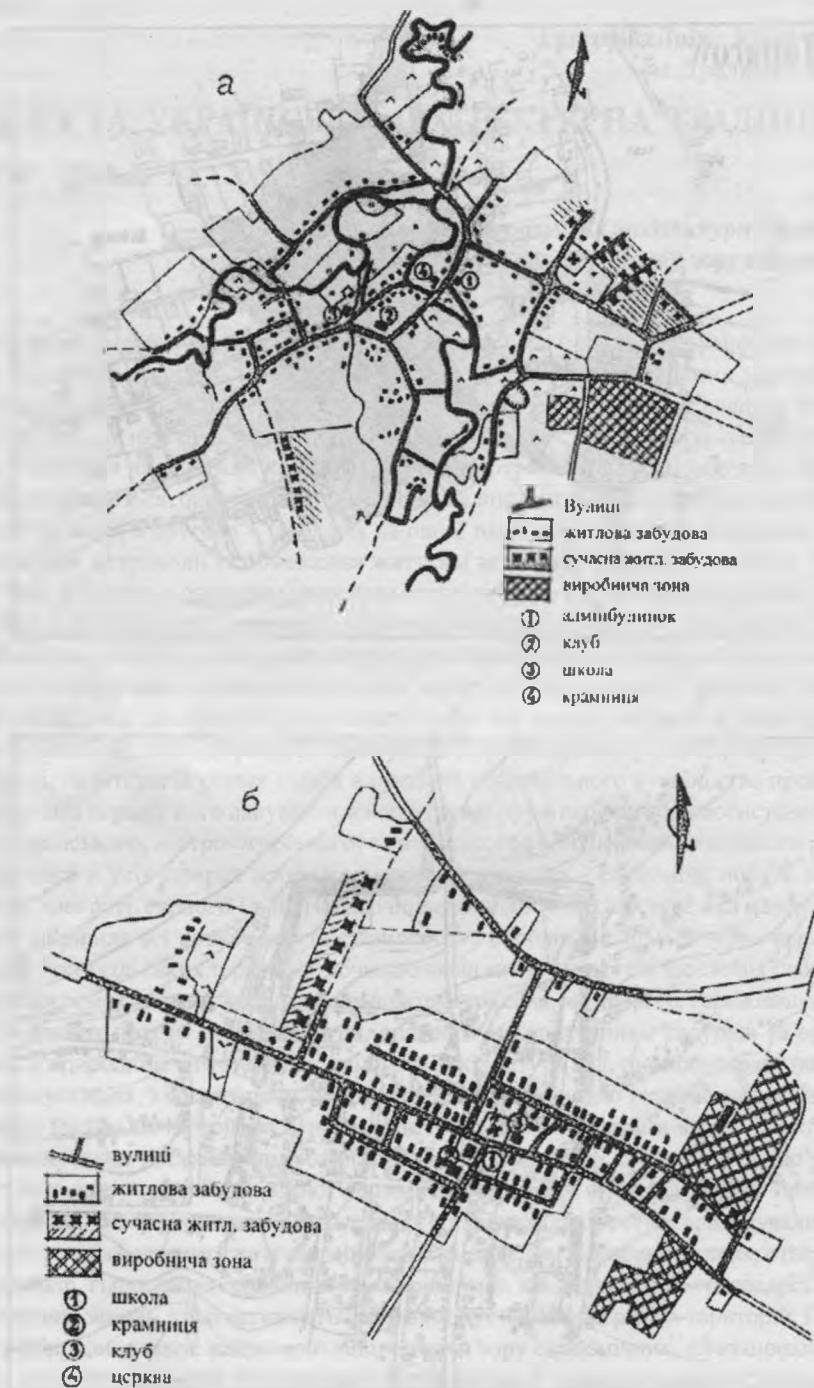

Рис. 2. а) с.Голобутів, план 1965 р.; б) с.Завадів, план 1965 р.

з місцем праці та зовнішнім світом. У багатьох випадках, при збільшенні кількості населення в умовах малоземелля, під заселення використовувались землі мало придатні для сільськогосподарського обробітку: в балках, на узбіччі закріплених терасами ярів, на окремих підвищеннях річкових заплавл тощо. У результаті сформувалися найрізноманітніші форми групового розселення та типи поселень за величиною, функцією та планувальною структурою.

Центром такої групи часто було село, яке завдяки зручному розташуванню, поступово наповнювалося значною соціально-культурною інфраструктурою і з давніх давен прив'язувало до себе багатьма життєвими зв'язками сусідні села, завдяки чому отримувало статус містечка. Наприклад, село Лука у XIX ст. було центром культури на Самбірщині зі статусом містечка, виявом якої була значна інфраструктура об'єктів обслуговування сільського населення, а саме: окружна влада, суд, нотаріальна контора, адвокатура, пошта, податковий уряд, лікарня, аптека, народний дім, декілька крамниць, громадські товариства "Просвіта", "Сокіл", банк, кооперативні каси, ярмарок. Сучасне село Топорів, що в 20 км від м. Буська, у XIX ст. було центром округи, яке вже з XIV ст. розвивалось як ремісничо-торговельне містечко з магдебурзьким правом. Відповідно до цього сформувалась його планувальна структура з ринковою площею (рис. 1а), структурою вулиць, які забезпечують зручний зв'язок у чотирьох напрямках зі зовнішнім світом, об'єктами господарського, культурно-побутового і духовного обслуговування, розміщення яких функціонально і візуально пов'язане з ландшафтом заплави річки Пустої. Аналогічно цьому можна навести численні приклади, коли певні історичні, виробничо-господарські, земельні відносини і, завжди, природні фактори та пріоритетність певних з них у конкретних умовах вплинули на формування неповторних містобудівних структур. Так, на формування архітектурно-планувальної структури села Лешнів, яке знаходиться на шляху між історичними містами Броди-Берестечко, тривалий час домінує значення відіграв фактор оборони. Тому планувальна структура частини села, що знаходиться в межах оборонних валів контрастує з містобудівним утворенням вільного розпланування за їх межами (рис. 1б). Архітектурно-планувальна структура с. Голобутів, яке знаходиться за 5 км від м. Стрия (рис. 2а), але осторонь від магістральних доріг, історично сформувалась під впливом життєвих потреб його мешканців і домінуванням природного фактора. У "хаотично" сформованій містобудівній структурі села чітко проглядається неповторний просторовий ансамбль гармонійного поєднання архітектури з природою. Відкритий простір злиття річок охоплює кільцева вулиця, на якій розташовані об'єкти громадського призначення. До кільцевої вулиці ведуть інші, які з'єднують село зі зовнішнім світом. Завершує цей ансамбль споруда церкви, яка розташована на домінуючому місці ландшафту і візуально об'єднує все село.

Історично сформувалося багато сіл лінійної вуличної та квартальної містобудівної структури, але не за певною абстрактною геометричною побудовою, а підпорядкованих гідрографії, рельєфу, функціональним сполученням і ущільненням забудови в умовах малоземелля та приватної власності на землю. Прикладом є село Завадів (рис. 2б).

Виділяються своєю містобудівною структурою села, які сформувалися на базі "гнізд" або "телеків" на Закарпатті. На перший погляд видаються безсистемними, але насправді вони відображають послідовну хронологічну динаміку їх розвитку від окремих садиб, що розташовані на освоєній, наділеній чи купленій території, через "гнізда" до з'єднання їх у цілісну об'ємно-просторову композицію. Представником такого типу сіл може бути с. Брахів Буського району Львівської області, яке сформувалось зі семи гнізд. "Гнізда" розміщені обабіч заплави річки Покрови, яка служить своєрідною композиційною віссю. Через долину "гнізда" візуально об'єднані. Функціонально "гнізда" об'єдналися дорогами, які поступово перетворювались

у єдину систему вулиць, проїздів та тупиків (рис. 3а). Коло дороги, яка з'єднує село Брахів зі зовнішнім світом і прокладена впоперек заплави та проходить повз "гніздо" "Папірники", сформувався громадський центр села у складі церкви, школи, крамниці, клубу, медичної установи, будинку "Просвіти". Отже, утворився архітектурно-природний нерегулярний формально-геометричний багатоплановий ансамбль, що об'єднаний природними та архітектурними елементами, який створює позитивне сприйняття для ока.

По-іншому в архітектурі села відобразилась ідеологія, спрямована на зміцнення центральної колоніальної влади метрополії. Майже все, починаючи від заселення, організація містобудівної структури і окремі деталі забудови регламентувались указами та розпорядженнями адміністрації. Самі поселенці були позбавлені ініціативи у вирішенні цих ключових питань організації середовища їх проживання.

Поселення колоністів забудовуються на рівнинній кращій землі, що придатна для сільсько-господарського використання, за проектами регулярної абсолютистської планувальної структури – лінійної, хрестоподібної та шахової. Навіть ті невеличкі колоністські поселення, що розміщувались поряд з існуючими стародавніми селами вільного планування, були лінійної структури планування, не пов'язаної зі структурою існуючого села (рис. 3б).

Культивуючи регулярну містобудівну організацію середовища сіл монархічна влада відображала ідеологію величчя та могутності імперії, наведення "порядку" та колоніальну залежність і насильство не тільки над людьми, але й над природою.

Ще й зараз можна почути про те, що колонізація Південної України в Російській імперії та Галичини в Австрійській була спрямована на "покращення народонаселення" шляхом переселення прогресивних селян. Правда, при цьому, не завжди згадується те, що, з політичних міркувань, "на час ліквідації російським царизмом Запорізької Січі на підлеглий Січовому управлінню території Північного Причорномор'я існувало понад 150 сіл. У них мешкало близько 200 тисяч вільних поселенців – здебільшого з колишніх селян-кріпаків. Для протидії їм царські власті організовували масове переселення сюди більш слухняного люду, який запрошували з іноземних країн..." У "Королівстві Галиції і Лодомерії (Галичини і Володимирщини)..." на початок колонізації у 1774 році вже була відносно висока густина населення (33 чол. на кв. км) [2]. Тому порівнювати культуру землеробства закріпачених обезземельованих селян-аборигенів з господарюванням вільних поселенців, що щедро забезпечувались державою, як про це говорилося вище, є, у крайньому випадку, неетично. Життя само спростовує ці твердження. Бо безземельні, безробітні селяни колоніальної України в пошуках кращої долі, переїхавши до Австралії, Канади чи інших країн, або насильно виселені на Далекий Схід чи Краснодарський край, довели, що справа не у відсталості одних і прогресивності інших, а в колоніальній системі.

Це насильство над природою і людиною засобами архітектури ще більше відобразилося в час режиму імперії СРСР. Уся командно-адміністративна система працювала на відчуження селянина від власності, витравлення почуття господаря, перетворення його в байдужого виконавця вказівок начальства, рішень пленумів єдиної партії тощо. Наука про об'єктивний процес розвитку архітектурного середовища села була підмінена ідеологією "розвинутого соціалізму", яка породила "перспективні" і "неперспективні" села. Добру ідею обміну і запозичення досвіду, як це має місце в традиції народного зодчества, через експериментально-показові села було підмінено на агітаційну кампанію з "показушним" ефектом без експерименту. Навіть явно негативні результати подавались як досягнення.

Ось, наприклад, як журнал "Сільське будівництво" (№ 8 за 1967 рік) у статті "Нове обличчя старого села" описує спорудження експериментально-показового села Кодакі Васильківського району на Київщині: "Зовсім недавно тут золотилась під сонцем буйнокосола пшениця, шелестіла

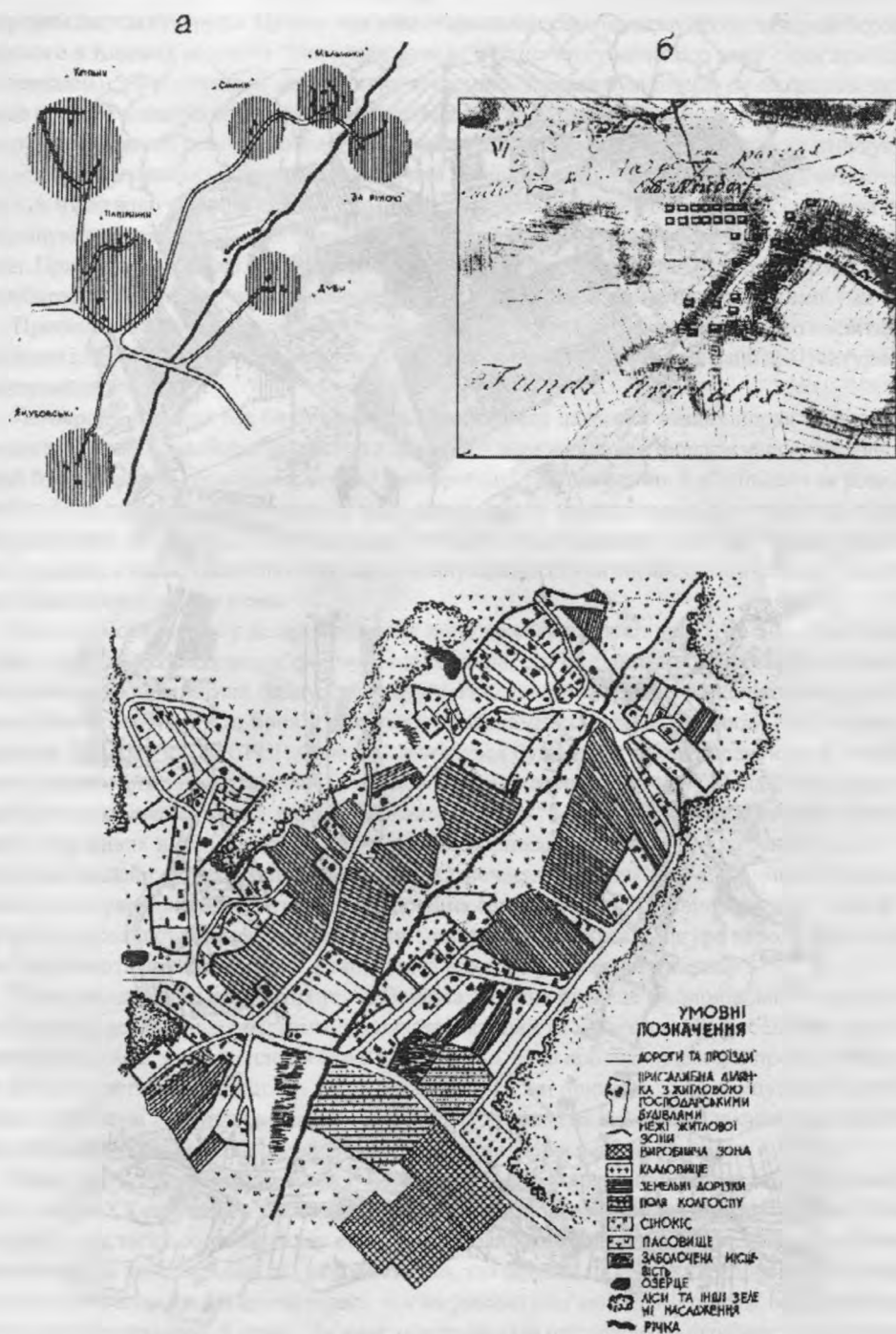

Рис. 3. а) с. Брахів. Формування архітектурно-ландшафтної структури;
б) с. Болевівці, ЦДІАЛ, ф. 720, оп. 1, од. зб. 74. 1788–1789 рр.

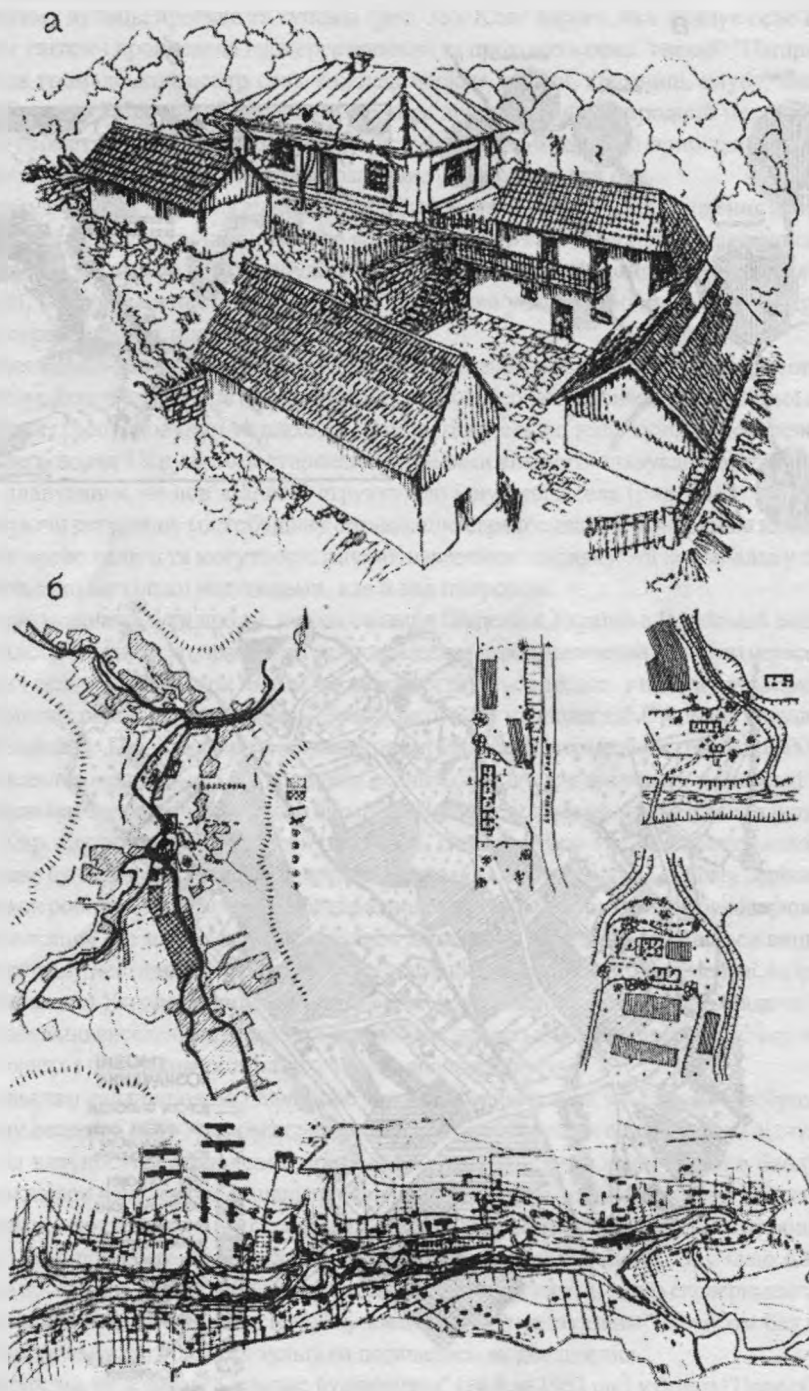

Рис. 4. а) садиба господаря Володимира Липницького у с. Світанок;
 б) “хаотична” архітектурно-планувальна структура сіл Волосянка, Смолин та садиб у с. Урич

широким листом кукурудза. Це поле пам'ятне старожилам: саме на ньому пролягла перша борозна першого в Кодаках колгоспу “Червоний вулкан”. На початку минулого року сюди прийшли будівельники, вбили низенькі кілочки в мерзлу землю. Заревли бульдозери, гомін оживив засніжене поле. То колектив будівельного управління № 152 тресту “Південзахідтрансбуд” розпочав спорудження нового села – прообразу майбутніх колгоспних сіл...” і далі – “Чудове село будується, – з задоволенням каже Герой Соціалістичної Праці Ольга Климівна Диптан, місцева жителька. – А в нас живуть люди, які пам'ятають старе, дореволюційне село. Дивилось воно на світ підсліпуватими віконцями, солом'яні стріхи будинків світили дірами. Бідно жили люди, темні були. При Радянській владі більшість селян побудували нові будинки, а тепер у ці красиві житла перебиратися будуть. Хочуть по-новому пожити – в конторі колгоспу ціла папка заяв уже є...”

Просимо вибачення, шановний читачу, за таку довгу цитату, але в ній яскраво висвітлено наслідки ідеології “розвинутого соціалізму” в усіх аспектах під час організації архітектурного середовища для села.

По-перше, чи допустив би будівництво нового села на таких землях поряд з існуючим селом з низькою щільністю забудови та значним новим житловим фондом народний здодчий, який був одночасно господарем землі й хліборобом? Бо шанування й вболівання за родючу землю була традицією, яка виникла не з появи закону чи постанови, а з поваги до землі-годувальниці, диктувалась господарсько-життєвою необхідністю. Але коли земля стала не моя, не ваша, а наша, такий підхід еколого-планувальної етики під час організації архітектурного середовища втратив сенс.

Уже з самого початку колективізації в кінці двадцятих років шляхом виселення непокірних, репресій, голодомору, формувалася селянин, що позбавлений життєвої активності, підприємницької ініціативи, байдужий до свого найближчого і рідного навколишнього середовища, безпаспортний, але прив'язаний зобов'язаннями і їх перевиконанням до колгоспу, з адресою і “любов'ю” до СРСР. Села наповнюються будівлями, які забезпечують колгоспне виробництво, фізичне відтворення робочої сили та “масову культуру”. Майдани і вулиці сіл наповнюються елементами агітації державної ідеології “соцреалізму”: монументами на честь мертвих і живих вождів, арками і стендами зі закликами “виконаємо і перевиконаємо” та дошками пошани передовиків соцзмагання. Одночасно відкидається вікопомний народний досвід формування архітектурного середовища села, руйнуються і знищуються будівлі та споруди сакральної архітектури, пам'ятки, монументи історії та культури народу-автохтону, які “заважають дружбі народів” і творенню “єдиного радянського народу”.

На час двадцятих і тридцятих років Західна Україна була ще в колоніальній залежності від Польщі, де законом оберігалася приватна власність на землю. Тому селянин, будучи господарем своєї землі та плодів своєї праці на ній, дбав про підвищення її продуктивності, не міг допустити марнотратства забудовувати землі, які придатні для вирощування “буйно-колосої пшениці” та “широколистної кукурудзи”. Докладав він чимало зусиль, щоб освоїти під забудову місця, малоприсадибні для вирощування сільськогосподарських культур.

Прикладом такого підходу може бути садиба Володимира Лепницького, що побудована в 20-их роках ХХ ст. у с. Світанок Тербовлянського району на Тернопільщині (рис. 4а). Місце для забудови вибрано на крутому схилі над рікою Серетом біля дороги. Комплекс садиби розміщено на двох терасах. На нижній терасі, що піднята на 2 м над вулицею, побудовано господарські споруди. На другій терасі, яка закріплена кам'яним підмурівком, збудовано хату і стаєнку для домашньої птиці. Зв'язок між терасами організовано сходами і галереєю, що влаштована на другому поверсі хліва на рівні тераси. У тильній частині забудови – схил, який також закріплений кам'яним підмурівком заввишки півтора метра.

Усі будівлі споруджені з місцевого пісковика, кар'єр якого на протилежному березі Серету. Стіни обмазані глиною і побілені. Кам'яними плитками вистелений весь господарський двір. Для відведення води, що стікає схилами на подвір'я, господар проклав жолоб з плитчастого каменю.

Як відзначає дослідник забудови А.Данилюк [3], садиба в селі Світанок – справжня перлина народної архітектури. Вона захоплює творчим підходом будівничого у використанні рельєфу, добре продуманим плануванням, яке створює зручності для ведення господарства, вражає доцільністю, простотою і щирістю архітектурних форм, витонченою композицією.

Процес удосконалення навколишнього середовища засобами народної архітектури є постійним, безупинним, хоч залежно від економічних та історичних умов може бути швидшим чи сповільненим. Як видно з наведеного прикладу, навіть за утисків податками, політичних обмежень національного розвитку, паціфікацій колоніальним режимом Польщі, але в умовах приватної власності на землю архітектурне середовище селянського господарства вдосконалювалось. Більше того, саме такий селянин для захисту особистої гідності, збереження національних традицій, розвитку культури, освіти, кооперативного руху допомоги тощо вносив пожертви і брав посильну участь у будівництві церкви, народного дому, школи, кооперативи, пам'ятників-монументів Т.Шевченкові, І.Франкові, М.Шашкевичу та іншим “хлопським оборонцям”.

Як і садиби, громадські споруди пов'язувалися з конкретним ландшафтом та потребами функціональних зв'язків. Особливої уваги надавалось розміщенню церкви. Її будували на домінуючих точках мікрорельєфу ландшафту гірської долини, схилу, гряди, балки, водних джерел і т. д. Так сформувались оригінальні архітектурно-ландшафтно-просторові ансамблі створювались регіональні та локальні особливості планування і забудови сіл (рис. 46). Словом, продовжувався розвиток народної архітектури, що органічно пов'язана з природними умовами, працею, звичаями, з гостротою вирішення постійних регіональних життєвих проблем.

По-друге, виконуючи замовлення державної ідеології-доктрини на ліквідацію різниці між містом і селом, крім специфічного питання вибору території розміщення експериментально-показових сіл, на що було звернуто увагу вище, аналогічно вирішувалась їх архітектурно-просторова організація, виходячи з позицій спрощеної соціології, технократизму, уніфікації та стереотипності, з того, що тільки у містах зароджується і твориться культура. “Піднімаючи село” і “підтягуючи до міста”, в деяких експериментально-показових селах будувалось житло лише в секційних будинках. Очевидно, вважалося, що це дешевше в порівнянні з індивідуальним будинком, а також, що немає значення для відіраного від землі та позбавленого власної ініціативи колгоспника-люмпена на котрому поверсі буде задоволено його побутові потреби. Все одно він приступатиме, скажімо, до сівки ярих зернових не за курликанням журавлів, які повертаються з вірію, чи інших природних ознак конкретної місцевості, а виконуючи рішення чергового пленуму партії.

Як і в монархічну епоху, так і в епоху СРСР для наведення “порядку” нові села та й за їх реконструкції продовжувалось проектування, насичене регулярно-геометрично-формальним насилуванням конкретної природи. Під час розгляду проекту реконструкції села часто від авторів можна було почути: існуюче село “хаотично” забудоване, а житловий фонд поданий одними “Шевченковими хатами”. Після такої короткої, але “нищівної критики” треба було розуміти, що в селі немає нічого вартого уваги. Далі автор переходив до показу і роз'яснення декількох геометрично “вдосконалених” кварталів з метричним або й навіть ритмічним рядом забудови, які, найчастіше, не пов'язані з конкретною ситуацією. Таке проектування було наслідком незнання і нерозуміння культурної спадщини або навмисного зневажливого ставлення до неї. Прикро за такого проектанта, який в силу неосвіченості чи

б

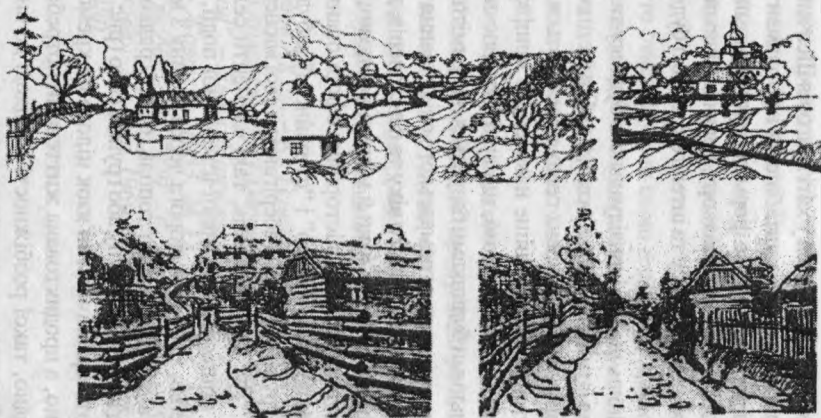

Рис. 5. а) генеральний план нового с. Кодакі;
б) фрагменти архітектурно-природних ансамблів стихійно сформованих сіл, житлових груп, вулиць

небажання не спроможний у хаті Григорія Шевченка, побудованій з побратимами по кріпацтву, вгледіти, що вона, за масштабністю і фундаментальністю дійсно відповідає матеріальному стану кріпака, водночас за формою, пропорціями, гармонією використання наявних місцевих будівельних матеріалів, кольору, організацією побуту і поєднанням з довкіллям випромінює високу духовну культуру та інтелігентність її будівничих, чого інколи так бракує побудованим у наш час палацам.

Розуміючи, що без індивідуального будинку та хоч невеличкої ділянки землі коло нього буде важко втримати колгоспника в селі, тим більше, що в 60-ті роки вже паспортизованого, в багатьох експериментально-показових селах проектується значний відсоток житла в таких будинках.

Повертаючись до раніше наведеного прикладу проектування експериментально-показового села Кодаки бачимо, що архітектурно-планувальна композиція житлової забудови індивідуальними будинками базується на примітивному лінійно-шаховому плануванні кварталів, де немає місць для громадського спілкування та короткочасного відпочинку, особливо для дітей молодшого шкільного віку та пенсіонерів, де відсутні цікаві динамічні візуально акцентовані інформаційні зв'язки й місцеві композиційні вузли, акценти та домінанти (рис. 5а).

На противагу цьому, в історично сформованих планувальних структурах існуючих сіл з їх так званою "хаотичною" і "стихійною" забудовою та криволінійністю вулиць, у кожній житловій групі, які здавна зберігають і свої місцеві назви, знаходимо більші чи менші відкриті простори. Тут крім будівель, такі елементи села, як каплиця, монумент, хрест у пам'ять ліквідації кріпацтва або іншої історичної події, громадська криниця з лавкою чи колодою поряд, гребля з млином, дорога через долину з містком, хвіртка, перелаз і т. п., акцентовані бузком, калиною, групою тополь, берез, рядком верб тощо, функціонально та візуально об'єднують житлову групу або групи в село (рис. 5б). Вони орієнтують у просторі, естетично засвідчують органічний зв'язок цілого й окремого, як єдності, що виникла не формально і не стихійно, а продиктована життєвими потребами.

Очевидно, такої розбіжності в підході до вирішення питань архітектури і просторової композиції експериментально-показових сіл могло не статись, якби свідомість і творчий потенціал багатьох авторів цих проектів не були "зашторені" державною ідеологією, згідно якої в старих селах, крім "сільської здичавілості" та архаїки, нема чого шукати. Бо досить було б звернутись до світової практики, як, наприклад, методики і практики проектування селищ для народів Африки чи циганів архітектора Канділіса [4], або критичних зауважень Рагона про те, що в організації простору приміських бідонвілів, що вільно розростаються, більше порядку і доцільності, ніж у Версалі [5]. Та в самій Україні у цей час аналогічно міркував з цього приводу Олександр Довженко, коли йшлося про роботу архітекторів з перенесення сіл із зони затоплення дніпровських водосховищ.

Зокрема, 27 жовтня 1954 року він писав: "Село Мала Каховка, приміром, перенесене з зони затоплення і наново побудоване фактично без центру. Воно витяглося у три зовсім рівні однакові вулиці. Будиночки колгоспників поставлено педантично в ряд по ниточці, що викликає почуття казенщини і нудоти. Вони одноманітні. ... Це "нововведення" – шиккування нових будинків у струнку – йде, мабуть, від спрощеного розуміння критики старого українського села з його часом вузькими, кривими вулицями, вуличками, провулками й тупиками... Багато які з цих сіл подобаються нам і досі, тільки чомусь у цьому незручно признаватись. Ми боїмося, щоб нас не звинуватили у відсталості, в ідеалізації старовини, солом'яної стріхи, одним словом, у зраді урбанізму і ледве чи не в націоналізмі. Тому про красу старого села так само, як і про красу церков, ми вважаємо за краще мовчати... У старому селі була своя композиційна логіка, свій план... Воно мало центр. За центр і одночасно орієнтир правила звичайно церква..."

І далі – “Ніхто не стане заперечувати проти прямих вулиць у новому селі. Більше того, дві прямі вулиці, як дві пересічні координати, навіть обов’язкові. Та самі лише прямі магістралі з хатами, що нагадують виструнчених солдатів, по справжньому не вирішують плану села. Чому? Тому що вони зумовлюють “шахову” планувальну композицію, найсухішу, найнуднішу і найпримітивнішу...”

Вводячи в план села пряму вулицю, тобто стверджуючи свою владу над природою... не слід зловживати цією владою, а треба ... збагачувати свій планувальний задум, використовуючи для цього і природні можливості, всю їх різноманітність... Не можна на рівнинному півдні будувати приземкуваті села без висотних орієнтирів. Без цього село лежить на рівнині, як хворий, що не в силі підвести голови...” [6].

Так мислив про розвиток архітектури села митець, творчі ідеї якого завжди жились, формувались і виростали з любові до Батьківщини, її казкової природи і народу, який в ній живе.

Отож, коли архітектура села хоче розвиватись як мистецтво, яке економічно, функціонально, естетично, екологічно і духовно задовільняло б потреби її споживачів, то, як і будь-яке справжнє мистецтво, повинна широко базуватися на народній творчості.

1. Сарбей В. *Історія України XIX – початок XX ст.* – К.: Генеза, 1994. С. 4, 8; 2. Гайнци Г. *Закладення поселень періоду Йосифінської колонізації в Галичині та особливий приклад Кьонігсау* / У зб. "Німецькі колонії в Галичині". – Львів: Манускрипт. 1996. С. 81; 3. Данилюк А. *Пам’ятка народної архітектури.* – Жовтень. 1983. № 12. С. 130; 4. Канділіс Ж. *Стать архитектором: Пер. с франц.* – М.: Стройиздат. 1979. – С. 41-81; 5. Рагон М. *Города будущего: Пер. с франц. / Под ред. Д. Б. Хазанова.* – М.: Мир. 1969. С. 220-221; 6. Довженко О. *Про красу.* – К.: Мистецтво. 1968. С. 471-480.